

МЕТОДИЧЕСКИ ПОДХОДИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЦЕННОСТИТЕ

Маргарита ТЕНЕВА, Мария ВЪЛКОВА

Катедра „Педагогика и мениджмънт“

ТУ – София, ИПФ – Сливен

Резюме

В статията се представят научни подходи за изследване на ценностите. Анализират се концептуални модели и изследователски инструменти за изследване на ценностите на социално и личностно равнище.

Ключови думи: *ценности, подходи, методи, изследване;*

SCIENTIFIC APPROACHES TO STUDYING VALUES

Margarita TENEVA, Maria VALKOVA

Faculty of Engineering and Pedagogy-Sliven,

Technical University-Sofia

Abstract: *The article presents scientific approaches to studying values. It analyzes conceptual models and research tools to study values at social and personal level.*

Key words: *values, approaches, methods, research;*

Изследването на ценностите и ценностната система е интердисциплинарен проблем, който се изследва от различни области на човекознанието – философия, социология, психология, педагогика и др. Д.А.Леонтиев с основание отбелязва, че понятието „ценност“ в хуманитарните науки е с парадоксална съдба, защото няма свое строго определено място⁶.

Терминологичното многообразие и разнообразието от структурни модели, показват липсата на консенсус относно същността и функциите на ценностите. Изследването на ценностите се провежда на две равнища: личностно и социално. В рамките на всяко от тях се използват различни методи и методики на изследване.

Субективната значимост за човека на едни или други ценности се определя от различни източници, които през различните етапи на развитие на науката се наричат: божествен или природен разум; принцип на удоволствието и инстинктивните биологични нужди; универсален закон за запазване на видовете; етични норми на микросредата и обществото като цяло; вътрешна психологическа природа на човека и пр.

Преобладаващата част от изследователите обособяват три основни етапа в изследването на ценностите:

1. Ранни изследвания, базирани предимно на индиректни проучвания;
2. Изследвания, базирани на разработките на М. Рокич;

3. Изследвания, базирани на концепциите на Хофстед и Триандис.

Ранните изследователи на ценностите ги измерват предимно чрез проективни методи (есе, незавършено изречение и др.); анализ на продукти на културата и на невербално поведение; въпросници с кодираща информация за едни или други ценности и др.⁶

Един от първите и най-популярни тестове за изследване на ценностите е разработен от Г. Олпорт, Г. Линдзи и П. Върнан и дава оценка на шест основни ценностни ориентации на личността: теоретична, икономическа, естетическа, социална, политическа и религиозна. Всяка една от тези ориентации се проверява посредством задаването на индиректни въпроси, чрез реалистични поведенчески сценарии, например: „Ако трябва да прекарате известно време в чакалня и има само две списания, от които да избирате, какво бихте избрали: (а) сп. „Наука“ или (б) сп. „Изкуство и декорация“?“. Тестът е с високи показатели на обективност и надеждност, поради което е изключително популярен. Той се прилага в професионалното и образователно ориентиране, в брачното консултиране и в други сфери. Тестът се използва и в стотици изследователски проучвания, отнасящи се до групови различия, промени в индивидуалните ценности (напр. преди и след завършване на училище), както и за установяване на ценностни модели сред приятелите и семейството.⁴

Друг изследовател, Чарлз Морис, определя ценността като диспозиция на личността за избор на определен обект като по-добър или по-предпочитан от друг. Обект на избора могат да бъдат физически предмети, субекти, чувства, представи, мисли, символи, форми, дейности и пр. Тази диспозиция се състои от три компонента: 1) пасивен стремеж за търсене на контакт с тези обекти, от гледна точка на удоволствието, което доставят, 2) предвиждането на избор на определен обект като по-ощастливяващ от друг, 3) стремеж за задържане на съществуващите обекти до намирането на по-добри. Съотношенията

между тези компоненти не са ясно определени, в живота на всеки човек те излизат на преден план в различни пропорции спрямо определени обекти. Отправен пункт за Морис са определени стилове на живот, етични възгледи и предпочитания на дадени ценности. Той разглежда три основни черти на личността: Дионисиевски – предпочитание на страстта, буйните, стремителни чувства, нетърпеливото задоволяване на собствените силни желания. Прометеевски – активен стремеж към преобразуване на света, доминиране над обкръжението, контролиране, манипулиране на хората и нещата. Будистки – обхваща тенденциите за удържане в равновесие на своите желания и стремежи, изолиране от натиска на външния свят, вслушване в себе си, самоанализ, самоконтрол. Тези три черти се проявяват в различните хора и групи в различни пропорции. На тази основа се конструират седем основни пътища на живота, представляващи своеобразни житейски стратегии и съсредоточия на ценности: будистки, дионисиевски, прометеевски, аполонски, християнски, мюсюлмански, митрийски. След това към тях са прибавени още шест и се получават общо тринадесет базови пътища на живота. Те представляват различни поведения, тенденции за реагиране, предпочитания, дейности, по-скоро позитивни, нормални и творчески, отколкото негативни, аномални и деструктивни. Въпросникът на Морис «Пътища на живота» («Paths of Life») се публикува в различни версии от 1942 до 1956 година и се използва за диагностика на ценностните ориентации и социалните установки на личността.²

М. Рокич поставя началото на съвременната психологическа интерпретация и изследване на ценностите. През 1973 г. той публикува своя метод (the Rokeach Value Survey), който на практика е алтернатива на теста на Олпорт, Върнан и Линдзи. Тестът е удобен и лесен за изпълнение. Извършва се за около 10-20 мин., като е подходящ за възраст от 11 години нагоре. В бланката за теста се дава списък от ценностите, пред всяка – място за

записване на ранговия номер, а след нея – за цифрата на процентите, в които изследваното лице счита, че всяка от тях е реализирана в живота му.³

Рокич ясно разграничава ценностите от нагласите. Той приема концепцията на Айзен и Фишбайн за нагласите като вид интенционално състояние, насочено към конкретен обект или ситуация и подчертава, че ценностите макар и по-абстрактни, са по-значими за живота на човека. Според Рокич ценностите имат определено съдържание и интензивност, разкриват социалната желателност или нормативност на нещата и са тясно свързани с Аз-концепцията и чувството за идентичност. Специфичните особености на ценностите, в частност техният желателен или нормативен характер, също ги отличава от нагласите. Рокич определя два типа ценности: терминални и инструментални. Терминалните ценности представляват предпочитани крайни цели на съществуването, а инструменталните се отнасят до идеални стандарти за начините на поведение и др. Според Рокич, общият брой ценности са сравнително малко. Те се споделят от всички хора, но в различна степен. Ценностите са организирани в система. Техните основания могат да се проследят в културата, обществото, неговите институти и личности. Влиянието на ценностите може да се установи практически във всички социални феномени, заслужаващи изучаване.³

The Rokeach Value Survey включва 18 терминални и 18 инструментални ценности, подредени в азбучен ред. От изследваното лице се изисква да подреди обектите и в двата списъка, като започне от най-важните за него и стигне до най-маловажните. На всяка ценност се приписва съответен ранг, като ранг 1 означава, че това е най-значимата, а ранг 18 – най-незначимата за даден човек ценност. Според Рокич ценностният избор е по-скоро резултат от ранжиране, отколкото от скалиране. Само по този начин всяка ценност се оценява не сама за себе си, а в съотношение с другите, т.е. като единица от едно взаимосвързано цяло. При това ценностният избор се извършва на

основата на единен критерий и това е критерият на значимостта от по-ценни към по-малко ценни обекти.⁵

За да разберат, кои са основните оси при изследване на ценностите, редица изследователи започват да проучват структурата на въпросника. Самият Рокич предлага две оси на измерването: компетентност – морал и лично – социално. В по-нататъшните изследвания в продължение на много години се получават нееднозначни резултати от факторния анализ на данни, получени в различни страни. Те многократно се анализират от различни автори, които отчасти потвърждават идеите на Рокич. Теоретичният модел и методика на Рокич са широко признати и се използват за изследване на ценностните приоритети както на лично, така и на социално равнище. Към достойнствата на метода на Рокич се посочват универсалността, удобството и икономичността, както при провеждането, така и при обработването на резултатите, гъвкавостта, т.е. възможността за вариране в стимулния материал и инструкциите.⁶

През 1987, Шварц и Билски анализират отново част от по-рано събрани данни чрез методиката на Рокич и отделят седем типа ценности, които отчасти потвърждават обосноваването на посочените от Рокич две оси: компетентност – морал; лично – социално. През 1992 г. Шварц разработва нова теория и методология за изследване на ценностите като първоначално включва 56 елемента, разпределени в два списъка с ценности. Първият съдържа 30 съществителни имена, които описват желаните крайни състояния, а вторият – 26 прилагателни, които описват желаните начини на действие. Тези два списъка съответстват на разграничението на Рокич между терминални и инструментални ценности. В последствие Шварц (1994 г.) разработва версия с 57 елемента, като уточнява, че 11 елемента не трябва да се включват в изчисляването на резултатите при сравнения между различните култури, тъй като те не са демонстрирали приемлива

еквивалентност. Шварц заявява, че само 45 от специфичните единични стойности в неговото проучване показват „почти еквивалентно значение“ в различните култури.⁵

Ценностите, включени във въпросника на Шварц са избрани от всички основни световни религии, а също и от въпросници, разработени в Азия, Африка и Запада. За да избегне зависимостта от един изходен език, въпросникът се подготвя едновременно на иврит и на английски. Редица изследователи създават варианти на родния си език и ги изпращат на автора, след което отново се прави обратен превод на иврит и на английски. В началото на 90-те години се провеждат изследвания с този въпросник в 54 страни, с около 44 000 души. Извадката включва учители и студенти. Изборът на учителите като професионална група се обуславя от факта, че те изпълняват основна роля в ценностното формиране на личността. Изследваните оценяват важността на ценностите като ръководен принцип в живота. Скалата на отговорите допуска и негативни оценки, доколкото ценностите важни за една култура могат да се отхвърлят от друга.⁶

Въпросникът на Шварц в същност е теоретично обоснована методика, която обхваща широк спектър от ценности и по този начин отговаря на потребността от стабилна теоретична основа и надежден инструментариум, който може да се използва както за целите на кроскултурни изследвания, така и за изследване на ценностите на индивида и групата.⁶ Методиката на Рокич служи на Шварц като изходен пункт, но по-късно концептуалната ѝ рамка се усъвършенства, модифицира и разширява. Шварц създава нов теоретичен и методологичен подход за изследване на ценностите.¹

Третият етап в развитието на изследванията на ценностите се свързват с понятието „индивидуализъм – колективизъм“, формулирано от Хофстед през 1980г. То се определя като характеристика на социума, но не и на индивидите. По-късно обаче много

изследователи пренасят това понятие наличностното равнище на ценностите, като го определят като степен, в която човекът приема ценности, норми и нагласи, свързани с индивидуализма или колективизма на дадена култура. Тези изследователи се стремят да отделят една ос на измерването, която да разграничава индивидуалистите от колективистите, а именно тенденцията да се дава приоритет на личните или групови интереси, да се цени независимостта, емоционалната съдържаност, личните постижения и съревнованието, в противовес на взаимозависимостта, емоционалната близост, груповите достижения и кооперацията. Триандис и колегите му разработват скала на нагласата, състояща се от 21 пункта, която използват за изследване на студенти от девет страни, а по-късно и в още 10. Факторният анализ на получените резултати показва, че индивидуализъм – колективизъм е по-скоро многомерно понятие, отколкото единна, биполарна измервателна ос. С цел да се изследват отделни по-тесни аспекта на личностния конструкт, обозначаван като индивидуализъм-колективизъм, се създава изследователски инструментариум и в редица други научни направления.^{6,1}

У нас ценностите изследват К. Байчинска, М. Гарванова, И. Петкова, И. Димитров и др.

Гарванова разграничава и анализира три основни подхода: структурно-енергетичен (М.Рокич и Р. Инглехарт), структурно-съдържателен (Х. Хофстеде, Х. Триандис, Ш. Шварц) и енергетично-съдържателен (К.Байчинска)¹

Интересен е т.нар. *планетарен модел на ценностите*, създаден от Байчинска. Основните теоретични съображения в него относно енергетичните взаимоотношения между ценностите са следните: 1) най-голяма е значимостта на идеологемите, т.е. на ценностите, изграждащи идеологичния Аз или ядрото на ценностната система; интензитетът на ценностите намалява в посока от центъра към периферните слоеве на ценностната

система; 2) понижаването на вертикалния ранг на ценностите се съпровожда с отделяне на психична енергия, а повишаването – с поглъщане; 3) идеологемите са по-малко чувствителни към измененията в значимостта, отколкото периферните ценности¹.

През 2013/2014 година се провежда мащабно международно сравнително проучване, под ръководството на Н. О. Леоненко, на жизнените ориентации, жизнестойчивостта и терминалните ценности на съвременната младеж. В него се включват Русия, Китай, Словакия, Киргизия, Полша, България и Финландия. За целите му се използва „Морфологичният тест на жизнените ценности” (МТЖЦ) на В. Сопов и Л. Карпушина /2002/, чийто предмет на изследване са терминалните ценности. Авторите подчертават, че посочените в теста терминални ценности се реализират различно в отделните жизненни сфери – професионална, образователна, семеен живот, обществена активност, увлечения, физическа активност. МТЖЦ се състои от 112 твърдения, всяко едно от които изследваното лице трябва да оцени по 5-бална скала. Резултатите от апробацията и психометричната проверка разкриват висока степен на надеждност и валидност на морфологичния тест за жизненни ценности. В България по темата на изследването работят Петкова и Димитров, които реализират проучване, с извадка от 200 студента от педагогическите специалности в СУ „Св. Климент Охридски“. Резултатите показват, че егоистично-прагматичната насоченост на личността набира скорост и разширява обхвата си над нейната духовно-нравствена ценностна ориентация.⁷

Ценностите са свързващото звено между душевността на човека и средата, в която той живее. Изследването им е особено необходимо днес, в света на технологиите, глобализацията и непрекъснатите промени, защото точно чрез адекватно на времето ценностното формиране човекът ще съумее да запази своята изконна човешка същност.

Научните изследвания, резултатите от които са представени в настоящата публикация, са финансирани от Вътрешния конкурс на ТУ-София-2017.

Литература:

1. Гарванова, М. Трансформация в ценностите на съвременния българин., 2013, с. 39-40
2. Иванов, И. Методики за изследване на потребностите, мотивите и ценностните ориентации. Серия «Избрани методи за педагогическа и психологическа диагностика». № 3. – Ш., Аксиос, 1999, с. 25-26;
3. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press
4. https://www.researchgate.net/publication/272683623_Allport-Vernon-Lindzey_Study_of_Values_chapter_in_Encyclopedia_of_Careers_and_Career_Development;
5. <http://scitechconnect.elsevier.com/wp-content/uploads/2016/06/Values-and-Moral-Personality.pdf>
6. http://studbooks.net/897550/psihologiya/metody_izucheniya_tsennostey
7. <http://www.dipku-sz.net/izdanie/181/terminalni-cennosti-na-studenti-ot-pedagogicheski-specialnosti>

Адрес за кореспонденция:

*доц. д-р Маргарита Тенева
Катедра “Педагогика и мениджмънт”
ТУ-София, ИПФ-Сливен
гр. Сливен, бул. “Бургаско шосе“ № 59
e-mail:margaritateneva@abv.bg*

Address for correspondence:

*Assoc.Prof.MargaritaTeneva, PhD
Department of “Pedagogy and Management”
Faculty of Engineering and Pedagogy-Sliven,
TechnicalUniversity-Sofia
e-mail:margaritateneva@abv.bg*

